

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रविधान

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्रसङ्काय
अन्तर्गत नेपाली विषयको दर्शनाचार्य तह तेस्रो
सत्रको नवौं र दसौं पत्रको आवश्यकता
परिपूर्तिका लागि
प्रस्तुत
शोधप्रबन्ध

शोधकर्ता

गङ्गाप्रसाद भेटवाल

क्रमाङ्क : १ (२०७२।०७३)

दर्शनाचार्य कार्यक्रम

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७५

शोधनिर्देशकको सिफारिस

नेपाली दर्शनाचार्य तहका विद्यार्थी गङ्गाप्रसाद भेटवालले लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रविधान शीर्षकको शोध मेरा निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । उहाँको यो शोधकार्य सन्तोषजनक भएकाले म यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

प्रा. डा. महादेव अवस्थी

(शोधनिर्देशक)

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि. वि. काठमाडौं ।

मिति : २०७५।०५।२२

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्रसङ्काय अन्तर्गत नेपाली दर्शनाचार्य तहका छात्र श्री गङ्गाप्रसाद भेटवालले दर्शनाचार्य तेस्रो सत्रका लागि निर्धारित ६०९ र ६१० को परिपूर्तिको लागि तयार पार्नु भएको प्रस्तुत लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रविधान शीर्षकको शोधप्रबन्ध स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधप्रबन्ध मूल्याङ्कन समिति

- (१) प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम .....
(विभागीय प्रमुख)
- (२) प्रा.डा. महादेव अवस्थी .....
(शोधनिर्देशक)
- (३) प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् .....
(आन्तरिक परीक्षक)
- (४) प्रा.डा. दयाराम श्रेष्ठ .....
(बाह्य परीक्षक)

मिति : २०७५।०६।०२

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधकार्य मैले आदरणीय गुरु प्रा.डा.महादेव अवस्थीको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । उहाको प्राज्ञिक निर्देशन, अमूल्य सल्लाह र उचित मार्गदर्शनबाट मैले पात्रविधान जस्तो विषयमा शोधकार्य गर्न सकेको हुँ । शोधप्रस्ताव लेखन, परिमार्जनदेखि शोधकार्यलाई अन्तिम रूप प्रदान गर्ने कामसम्म उहाँले गरेको प्राज्ञिक निर्देशन मेरा लागि मूल्यवान भएकाले उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रविधान शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध मैले नेपाली विषयको दर्शनाचार्य कार्यक्रम अन्तर्गत नवौँ र दशौँ पत्रको प्रयोजनको लागि तयार पारेको हुँ । यस क्रममा मलाई प्राज्ञिक निर्देशन , सल्लाह र सहयोग गर्ने विषय विशेषज्ञ, गुरुहरू, सङ्घ, सस्था र अन्य महानुभावहरुप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

मलाई यो शोधकार्य गर्दा परेको सैद्धान्तिक समस्या समाधान गर्न महत्त्वपूर्ण सुझाउ र परामर्श दिने आदरणीय गुरुहरू प्रा.डा.देवीप्रसाद गौतम, प्रा.डा.खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, प्रा.डा.मोतीलाल पराजुली, प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य, प्रा.डा.ताराकान्त पाण्डेय, प्रा.डा. रमेशप्रसाद भट्टराईप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । मलाई सहृदयी व्यवहार र सहयोग गर्ने नेपाली विभागका कर्मचारीहरुलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

म यस अवसरमा शोधकार्य सम्पन्न गर्न भक्भक्काइरहनुहुने स्नेही श्रीमती र छोरालाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । यसका साथै सहयोग गर्ने मित्रहरु सीताराम ढकाल, बद्रीप्रसाद ढकाल, उमेश खड्का, ज्ञाननिष्ठ ज्ञवाली, प्रभा बराललाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु । शोधकार्य गर्दा आदरणीय उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यास प्रयोग गरेकाले उहाँलाई हृदयबाटै आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधप्रबन्ध आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको दर्शनाचार्य कार्यक्रम समिति समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

गङ्गाप्रसाद भेटवाल

क्रमाङ्क : १, शैक्षिक वर्ष २०७२ । २०७३

मिति : २०७५।०५।२०

विषयसूची

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय	१-१०
१.१ विषयपरिचय	१
१.२ समस्याकथन	२
१.३ शोधको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.५ शोधको औचित्य तथा महत्त्व	८
१.६ शोधको सीमाङ्कन	८
१.७ शोधविधि	९
१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि	९
१.७.२ सामग्री विश्लेषण विधि	९
१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा	१०
दोस्रो परिच्छेद : पात्रविधान विश्लेषणको आधार	११-१७
२.१ पात्र शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ	११
२.२ पात्रको प्रकार	१२
२.३ पात्र अध्ययन विश्लेषणका पद्धतिहरू	१४
२.४ पात्रविधानका अध्ययन विश्लेषणका आधार	१५
२.५ निष्कर्ष	१७
तेस्रो परिच्छेद : लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा कार्यगत भूमिकाको दृष्टिकोणबाट पात्रको अवस्थिति	१८-४३
३.१ विषयप्रवेश	१८
३.२ कार्यगत भूमिकाका आधारमा बसाइँ उपन्यासका पात्र अवस्थितिको अध्ययन	१८
३.२.१ उपन्यासमा व्यक्त मूल पात्र	२२
३.२.२ उपन्यासमा व्यक्त गौण पात्र	२४
३.२.३ अति गौण पात्र	२६

३.२.४	निष्कर्ष	२६
३.३	भूमिकाका आधारमा अतृप्त उपन्यासका पात्रहरूको अवस्थिति	२७
३.३.१	उपन्यासमा व्यक्त मूल पात्र	२९
३.३.२	उपन्यासमा व्यक्त गौण पात्र	३१
३.३.३	अति गौण पात्र	३२
३.३.४	निष्कर्ष	३३
३.४	भूमिकाका आधारमा ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा पात्रहरूको अवस्थिति	३४
३.४.१	उपन्यासमा व्यक्त मूल पात्र	३६
३.४.२	उपन्यासमा व्यक्त गौण पात्र	३८
३.४.३	उपन्यासमा व्यक्त अति गौण पात्र	४१
३.५	निष्कर्ष	४२
चौथो	परिच्छेद : लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रको सामाजिक, पारिवारिक, लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति	४४-६३
४.१	विषयप्रवेश	४४
४.२	बसाइँ उपन्यासका पात्रहरूको सामाजिक, पारिवारिक, लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति	४४
४.२.१	बसाइँ उपन्यासमा पात्रको सामाजिक, पारिवारिक अवस्था	४५
४.२.२	बसाइँ उपन्यासका पात्रको लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्था	४७
४.३	अतृप्त उपन्यासका पात्रहरूको सामाजिक, पारिवारिक, लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति	४९
४.३.१	अतृप्त उपन्यासको पात्रहरूको सामाजिक, पारिवारिक अवस्थिति	५०
४.३.२	अतृप्त उपन्यासका पात्रको लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्था	५३
४.४	ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका पात्रहरूको सामाजिक, पारिवारिक, लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति	५५
४.४.१	ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा पात्रको सामाजिक, पारिवारिक अवस्था	५५
४.४.२	ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका पात्रको लिङ्गगत र उमेरगत स्थिति	६०

४.५. निष्कर्ष	६२
पाँचौ परिच्छेद : लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रहरुको नैतिक र मानसिक अवस्था	६३-१०८
५.१ विषयप्रवेश	६३
५.२ बसाई उपन्यासमा आएका प्रमुख पात्रको नैतिक र मानसिक अवस्था	६३
५.३ अतृप्त उपन्यासका प्रमुख पात्रहरुको नैतिक एवम् मानसिक अवस्थिति	७७
५.४ ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका प्रमुख पात्रहरुको नैतिक एवम् मानसिक अवस्था	९२
५.५ निष्कर्ष	१०८
छैटौँ परिच्छेद:सारांश तथा निष्कर्ष	१०९-१११
६.१ सारांश	१०९
६.२ निष्कर्ष	१११
सन्दर्भ सामग्रीसूची	११२-११४

तालिकासूची

तालिका नं	तालिका शीर्षक	
१ .	कृतिगत भूमिकाका आधारमा बसाइँ उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण	१९
२ .	बसाइँ उपन्यासमा पात्रको पुनरावृत्ति	२१
३ .	कृतिगत भूमिकाका आधारमा अतृप्त उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण	२८
४ .	कृतिगत भूमिकाका आधारमा ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण	३५
५ .	बसाइँ उपन्यासका पात्रको सामाजिक, पारिवारिक अवस्थिति	४५
६ .	बसाइँ उपन्यासका पात्रको लिङ्गगत तथा उमेरगत स्थिति	४८
७ .	अतृप्त उपन्यासका पात्रको सामाजिक, पारिवारिक अवस्थिति	५१
८ .	अतृप्त उपन्यासका पात्रको लिङ्गगत तथा उमेरगत स्थिति	५४
९ .	ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका पात्रको सामाजिक, पारिवारिक अवस्थिति	५६
१० .	ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका पात्रको लिङ्गगत तथा उमेरगत स्थिति	६०